

„Wielka wileńska kontrowersja”: Jezuicko-kalwińska literatura polemiczna wczesnonowożytnego Wilna (1574–1647) w jej krajowym i europejskim kontekście

„Już w całej Litwie wiadomo, jak wielkie rozruchy wywołali niedawno ci znamienici teologowie wileńscy i dla jak okrutnej rzezi otworzyli oni drzwi, podczas gdy rozszalały tłum, podżegany ich głosami, był już bezbronny i tylko czekał na znak, by dokonać mordu”. W ten właśnie sposób Andrzej Wolan, czołowy pisarz kalwiński i zagorzały przeciwnik wileńskich jezuitów, opisał ich w 1583 roku – niedługo po antykalwińskim tumulcie, za który ich obwiniał.

Wczesnonowożytne Wilno było stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego, a zarazem jednym z najważniejszych miast Rzeczypospolitej Obojga Narodów, położonym na pograniczu odmiennych kultur i religii. W połowie szesnastego stulecia wśród mieszkańców Wilna znajdowali się (przeważnie) katolicy Litwini i Polacy, prawosławni Rusini, luterkańscy Niemcy, Żydzi i muzułmańscy Tatarzy. Kalwińscy dołączyli do tej niezwyklej religijnej mieszanki pod koniec lat pięćdziesiątych XVI wieku. Zdumiewające, że wszystkie te grupy początkowo współżyły ze sobą we względny pokój. Jednakże przybycie jezuitów w 1569 roku oraz założenie przez nich (pierwszego na Litwie i drugiego w Rzeczypospolitej) uniwersytetu w 1579 roku zmieniło układ sił w mieście. Owszem, w kolejnych dekadach Wilno doświadczyło niezwykle gwałtownych konfliktów religijnych. Pierwszym z nich był głośny spór między Andrzejem Wolanem a jezuitami, który zrodził znaczną część piśmiennictwa, które przeanalizuję w ramach niniejszego projektu.

Zatarg miał dość niewinny początek. Około 1574 roku jezuita Piotr Skarga, przyszły rektor Akademii Wileńskiej i słynny kaznodzieja królewski, wysłał do Wolana prywatny list, w którym wyłożył swoje (katolickie) poglądy teologiczne. Wolan odpowiedział drukiem pt. *Prawdziwy i prawowierny pogląd Starego Kościoła na wieczerzę Pańską do Piotra Skargi*, w którym skrytykował wiele elementów doktryny katolickiej. Wywołało to gwałtowną reakcję nie tylko ze strony Skargi, ale i jego współbraci. Na przestrzeni kolejnych lat spór między Wolanem a Skargą nabrał rozgłosu w całej Europie, przyciągając m.in. uwagę hiszpańskiego jezuita Francisca Torresa, profesora Collegium Romanum, oraz włoskiego jezuita i cenionego papieskiego dyplomaty Antonia Possevina, którzy wystąpili przeciwko kalwińskiemu teologowi.

Taki był początek wielopokoleniowej polemiki wileńskiej, w którą w następnych dziesięcioleciach zaangażowało się wielu (zarówno wpływowych, jak i mniej znanych) kalwińskich i jezuickich pisarzy. Swoim zasięgiem spór ten bynajmniej nie ustępował słynnej angielskiej polemice między katolikami a protestantami z połowy wieku XVI – która wybuchła wraz z objęciem tronu przez Elżbietę I w 1559 roku – określaną mianem „wielkiej kontrowersji”. Mimo doniosłego znaczenia i rozległego wpływu na literaturę polemiczną w Rzeczypospolitej oraz poza jej granicami, polemika wileńska, nazwana przeze mnie „wielką wileńską kontrowersją”, najczęściej uchodziła uwadze badaczy.

Celem mojego projektu jest uzupełnienie tej luki badawczej poprzez pierwsze kompleksowe opracowanie jezuicko-kalwińskiej literatury polemicznej powstałej w Wilnie (lub bezpośrednio z nim związanej) w latach 1574–1647, a więc w kluczowym okresie, który przyniósł głębokie przemiany religijne w mieście – od publikacji pierwszego antyjezuickiego traktatu Wolana do tzw. sprawy świadoskiej (ostatniej udanej próby oporu kalwinistów wileńskich wobec działań rekatolicyzacyjnych). Za pomocą analizy tekstów starodrukowych i rękopiśmiennych oraz osadzenia ich w kontekście wydarzeń lokalnych, a także polemiki krajowej i europejskiej, zamierzam pokazać specyfikę „wielkiej wileńskiej kontrowersji” oraz jej szersze znaczenie dla wczesnonowożytnej kultury religijnej.

Aby to osiągnąć, stworzę bazę tekstów źródłowych, którą będę poszerzać przez cały okres trwania projektu, w szczególności o materiały zebrane w ramach kwerend badawczych. Pozwoli mi to na szersze spojrzenie na wileńską literaturę polemiczną i porównanie jej z analogicznym piśmiennictwem powstałym w Rzeczypospolitej oraz w Europie zachodniej. Rezultaty moich badań przedstawię w serii artykułów w języku angielskim, które usytuują teksty wileńskie w szerokim kontekście europejskim – tak aby przyciągnąć uwagę międzynarodowego środowiska uczonych reprezentujących różne obszary badań nad wczesną nowożytnością. Ponadto, efekty moich badań zostaną upowszechnione podczas najbardziej prestiżowych międzynarodowych konferencji dorocznych z zakresu historii wczesnonowożytnej organizowanych m.in. przez *The Renaissance Society of America* oraz *The Sixteenth Century Society & Conference*.